Анас Гаитович ГАИТОВ – председатель совета старейшин национально-культурной автономии сибирских татар г. Тюмени e-maibgaitov@Yandex.ru

Для цитирования: А.Г. Гаитов Себер татар телентэ: телне укуту турынта // Журнал «Общество и государство». 2023. №2(42). С.79-81
DOI: 10.24412/2224-9125-2023-2-79-81

СЕБЕР ТАТАР ТЕЛЕНТЭ: ТЕЛНЕ УКУТУ ТУРЫНТА
Статья посвящена языку сибирских татар

Пикпулат Свлэйманов усенен мэкалэлэрентэ: «Тел пулмаса– КалыК та юк»– тип ясты. Эле 1822 йылта у»К, Рэсэй империясенен мэгариф министры Толстой пылай тип ясты: «Конечной целью образования инородцев должно быть их полное слияние с русским народом». Яисэ сеснен ус телегес тэ, мэтэниятегес тэ, тинегестэ пулмасга тиеш игэн. Э, Хрущев пылай тип эйтте: «Чем скорее начнем говорить на одном русском языке – тем быстрее построим коммунизм». Менэ шаннан киттелэр мэктэп директорлары, заучлар, угытыуцылар тырыша-тырыша телне пвтвргэле. Ата-аналарга пойортылар: «Эйтэ тэ урысца Гына кэплэшен» – тип; имеш ике телне урэнсэн -пала путалаты игэн. «Кэсер «Коммунизм та юк тел тэ пвтвп параты. Суныннан тел угытыуны шал ук ус вакытынта телне угымаган ата-инэлэр телэгенэ «Калтыртылар. Э, мэктэп директорларына, заучларга енелцелек пулты пер фэн кжлыгы. Эр КалыКньЩ ИЦ «Кыймэтлесе, ИЦ кэтерлесе – тел. Мин ул «Кэлне урысцалатып пылай тип ястым: «Это лукавый демократизм, расчитанный на постановку родного языка вне закона».

Пашка фэннэрне ата-аналартан сурамайтылар угыткалы ма юк ма тип. Миллэтне пвтвру 9ц9н менэ шантай «Кэйлэ цыгарганнар.

Туган телне угытыу эше – квкумэт эше пулгалы тиеш – ул мэктэп стандартына кергэле тиеш. Ата-аналартан сурап алу ул КалыКны пвтвру юлы, ул КалыКны гуманитар геноцидга алып парыу юлы.

НЭРСЭ УЛ БЕРДЭМЛЕК ЬЭМ НЭРСЭ УЛ АЕРЫМЛЫЛЫК?

Менэ тагын да халык санын алу язылышы утте. Ярый, бу юлы без, себер татарлары, узебезнен исемебез белэн языла алдык. Эле 6 мен кеше язылган. Бу цифрага языла алганнар гына кереп калдылар. Уткэн язылышлардагы кебек бу юлы да тврле киртэлэр булды.

Татарстаннын Иэм Рэсэйнен ИЦ куренекле галимнэре безнец фикердэ торалар, аларньщ сузлэре инде язылды. Элбэттэ, безгэ каршы килучелэр эле дэ бар. Без хэзер халыклар исемлегенэ дэ кердек, себер татрларыньщ теленэ ЮНЕСКО тарафыннан код да бирелде. Ана карамастан эле дэ Татарстаннын кайбер гэлимнэр бердэмлек югала дип лаф оралар.

Нэрсэ бирэ безгэ бердэмлек? Гасырлар дэвамында булдымы ул бердэмлек? Куз алдыбызда «бербвтен совет халкы» дигэн ил – СССР -юкка чыкты. Двнья кулэмендэ (Югославия таркалуын куздэ тотмасак) тагы да 6р-яца 14 дэулэт килеп чыкты. Аларньщ арасында 5 тврки дэулэт тэ бар. Еллар, гасырлар утэр, э бу, шактый географик мэйдан билэгэн тврки иллэр, Ж,ир шарында уз урыннарын алып, тврки халыкларньщ абруен кутэрерлэр дип вметлэнергэ була. Э Ж,ир шарында тагын да 25-кэ якын тврки халыклар яши. Аларньщ арасыннан берничэсе мвстэкыйль дэулэт булып ООНга керэ алыр микэн?

Мвстэкыйль тврки дэулэтлэр кубрэк булсын дигэн фикер – тврки бердэмлеге дигэн суз. Мэдэният бердэмлеге турында. Без рэхэтлэнеп карыйбыз татар-башкорт концертларын, чвнки татарлар башкорт мэдэниятен, э башкортлар татар мэдэниятен уз итэлэр. Ж,ыр, фольклор, музыка белгече Илгиз Кадыров эйтуе буенча, Себер татарларыньщ музыкасы, Ж,ырлары твркилэрнен сэнгате арасында ИЦ астагы катламда ята икэн. Эгэр татарларньщ, башкортларньщ сэнгате «шыгырдап» усеп ятса, безнец катлам бвтенлэй кузгалмый ята икэн. Эйе, бу шулай да. Чвнки безнец профессиональ коллективлар юк, шуньщ вчен Ж,ырларыбыз, биюлэребез, драматургиябез усми, лэкин татар-башкорт мэдэниятен (кайбер свйлэм влешен анламасак та) без купчелектэ уз итеп таныйбыз. Димэк, татар мэдэнияте Себер татарлары вчен куллана торган (обслуживающий) мэдэният. Шулай итеп, мэдэниятнеН дэ уртак влеше шактый зур. Илгиз Кадыров эйтуе буенча, Себер татарларыньщ мэдэнияте иксез-чиксез икэн. Лэкин аны профессиональ дэрэж,эсендэ устеру вчен уртак булган мэдэниятне, сэнгатьне баету кирэк. Э аерымлыкларньщ ИЦ зурысы – тел. Аньщ турында инде куп язылды. Хэтта «без бербвтен» диючелэр дэ тел аерымлыкларын таныйлар. Эйе, егермэнче елларда казан татарлары уртак иске язма телдэн аерылып свйлэм телендэ эдэби тел оештырдылар. Шул елларда казан татарлары арасыннан тиз генэ 100 лэгэн язучылар килеп чыктылар. Э безгэ, тугандаш тврки халыкньщ, казан татарларыньщ, эле генэ булдырылган алфавитын Иэм телен сезнец дэ эдэбиятыгез дип тактылар.

18-19 гасырларда бездэн чыккан, яисэ монда яшэгэн татарлар арасыннан 17 кеше тврле эсэрлэр яздылар. Аллар арасыннан ИЦ куренеклелэре Мэуликэй Юмачиков Иэм Хэмдами. Шул иске татар телен ташлаганнан соЦ бездэн 70че елларга кадэр бер язучы да чыкмады, чвнки себер татарларыньщ свйлэм теленэ нигезлэнгэн алфавит,та грамматика да булмады. СоЦыннан Б.Сулэйманов Иэм Гадельшэ генэ Казанга барып Казан телен узлэштереп алганнан соЦ гына язып киттелэр. Ярый Якуб абый Занкиев та тырышлыгы белэн язучы булды. СоЦоннан ул да себер татар теле аерым тел дип мэкалэлэр язды.

Икенче аерымлылык – чыгышыбыз. Чыгыштагы уртаклык – барлык тврки халыкларга хас булган ур-

таклык – кыпчак, Иун, гун кабилэлэре-твркилэрнец нигезе. Татарларнщ чыгышында куп влешен болгар компоненты тэшкил итсэ, Себер татарларыньщ ул влеше бвтенлэй юк. Безнец шактый кан влеше-без-фин-угырдан.Тагын да бер куренешне курмэмешкэ салалар: ИЦ оллы аерылмабыз-ул антрапологик яктан, Иэм гэудэ твзелешеннэн тора. Тарихчы Р. Фахрутдинов Иэм башка галимлэрнен эйтуе буенча себер татарларынта казан татарларынта хас булган булгар компоненты ботенлэй юк икэн. Шуньщ вчен без йола-куренеш белэн казан татарларыннан аерлып торабыз. Тарихчы Н.Томилов болай язды: «1969 елда Идел буеннан килгэн татарлардан мондый сузлэр ишеттек: «20 нче елларда без Себергэ, узебезнец татарларга килэбез, дип юл тоттык, э килсэк, монда бвтенлэй башка халык булып чыкты». Рэсми, э аннары квндэлек рэвештэ, татар этнонимы узатама булып кулланыла башлагач, Себер татарлары килгэн татарлардан аерылу 9чен «себер» сузен кушканнар.Димэк, Себер татарларыньщ Иэм татарларныц Иэрберсенец узацы, У3 менталитеты бар Иэм арабызда киртэ булып – географик ераклык тора. Менэ бу биш куренеш: тел, чыгыш, узацлык, урнашу урыны Иэм антропологик аерымлык халыкньщ мвстэкыйльлеген курсэтэ.

Ярый, эйтик, без – бербвтен татар, дип. Эгэр татар халкыныц 30 проценты татарныц мэркэзендэ, Татарстанда, татар дэулэтчелеге рэвешендэ яшилэр, э безнец андый мвмкинчелегебез юк. Безнец юк академиялэрэбез, театрларыбыз, филармониялэребез, иж,ади оешмаларыбыз, татар телендэ чыга торган эллэ ничэ газета-журналларыбыз, тулы рэвешле радио-телетапшыруларыбыз. Анда татар теле – дэулэт теле. Без Татарстан законнары белэн яшэмибез, безнец бер информацион кицлек юк. Мина калса, эгэр без, Себер татарлары, Татарстанныц бер влешендэ яшэгэн булсак, мин бер суз дэ кузгатмас идем себер татарларыньщ узенчэлеге турында. Э менэ урнашу ераклыгы – шул аерымлыкларга таянып, кайчандыр булса да, тарихи мвмкинчелеклэр белэн бергэ, бу Ж,ирдэ узебезнец халык йвзен белдерергэ мвмкинчелек бирер иде, берникадэр дэулэтчелек йолаларын оештырып та булыр иде. Безнец ата-бабаларыбыз аерым халык булып оешкан. Алар уз теллэрен килэчэк тугандаш Идел буендагы тврки халык вчен диалект теле итеп эзерлэмэгэннэр. Себер татарларыньщ уз дэулэте, уз тарихи юлы, уз географик урыны, узацы булган. Шуца курэ, без беркайчан да бербвтен халык булмаган., Совет власте елларында, безнец аерым исем булмаганлыктан, безгэ Идел буе татарларыньщ эле генэ оешкан язуы кертелуе безнец килэчэккэ твп киртэ булды. Эгэр татар язма теле урынына, берэр нинди сэбэп белэн, 20-30 елларда йэ казакъ, йэ узбэк, йэ башкорт язма теле кертелгэн булса, без ул теллэрне дэ узебезнец язма тел дип вйрэнгэн булыр идек. Нэрсэ, без талантсыз халыкмы? Юк, безнец У3 телебездэ язу усмэгэн, э купчелеккэ – казан татарларыньщ теленэ нигезлэнгэн эдэби тел – ят тел. Квндэлектэ ул тел кулланылмагач, язма рэвешендэ генэ ейрэну бик кыен. Бу фикергэ беркем дэ каршы килэ алмый.

20-30 елларда 73 миллэт тврле формада дэулэтчелек алды. Эгэр шул вакытта безнец аерым исемебез булган булса, бэлки, безнец дэ хэзер ниндидер дэулэтчегебез булган булыр иде. Хэзерге Хакас халкы теге вакытларда абакан татарлары дигэн исем йврткэн. Республика алу вчен алар Абакан татарлары исеменэн баш тарттылар, узлэренец язу телен булдырдылар. Шул елларда узебезнец язма телебез булдырылган булса, хэзер безнец 100 еллар дэвамында зур гына эдэби мирасыбыз да тупланган булыр иде. Язуы булган халыкньщ берникадэр булса да узацы була. Узацы булган халыкньщ уз йвзен курсэтэ торган тврле иж,ади оешмалары – театрлары, нэшриятлэре К б. була. Эз генэ булса да ул халыкта горурлык туа. Э без элегэчэ эллэ кайда яткан Татарстанны узебезнец мэркэзебез дип саныйбыз. Элбэттэ, китап, газета-журналларны аннан алдырабыз, килгэн артистларныц осталыкларына сокланып карыйбыз. Лэкин яхшырак булмас идеме, узебездэ китап нэшрияте булса, узебезнец артистларыбызны устерсэк? Без ятим халык булып яшибез. Кемгэдер без, русча эйтсэк, «приписанный» халык. Ярый, бердэм халык булыйк, ди. Себер татарлары эйтмэкче, нимэ кырабыс бердэмлек белэн? Нимэ кырдык бугенгэ кадэр? Хакимият турэлэре безнец белэн исэплэшэме? Юк, без шул ук бутэн килгэн халыклар хэлендэ – диаспора исэбендэ йврибез. Берэр нэрсэ сорасац-эйтсэц, энэ китегез Татарстанга, дип кенэ эйтэлэр. Э без Ж,ирле халык, дэулэт тоткан ата-бабаларыбызньщ нэселе бит! Ярый эле, уз вакытында шау-шу кутэреп газета, радио-телетапшырулар оештыра алдык. Берничэ ел элек «Нигэ украинча тапшыру юк?» дигэн сораугa (украиннар монда татарлардан кубрэк) телерадиокомпания рэисе болай дип Ж,авап бирде: «Без монда Вавилон баганасы оештырмыйбыз, Себер татарлары – Ж,ирле халык, шуныц вчен татарларга тапшырулар оештырдык». Менэ бит Ж,ирле халык исеменец куренеп чыккан файдасы. Тубылда 35 ел элек мэдэният узэген шул фикер белэн «спекуляция» ясап, игъни, без – Ж,ирле халык, дип кенэ ачарга ирешэ алдык. Теге вакытта узэк директоры Сафиулла Ильясов та шул сузне кабатлый. Финанс кыенлыклар сэбэбендэ узэкне ябарга гына торганнарында, шул ук, без – Ж,ирле халык, дип «спекуляция» ясап кына саклап калдык, дип свйлэде. Твмэн дэулэт университетында, Тубыл пединститутында, рус-татар группасы ачкан вакытта, шул сузлэр белэн генэ ача алдык. Менэ шул уцышларыбыз Рэсэй кулэмендэ теге вакытта иц беренчелэрдэн иде.

Хэзерге «бердэмлеккэ» вндэучелэребез берсе дэ кабатыбызда йврмэделэр, чвнки аларга телебез дэ, мэдэниятебез дэ кирэкмэгэн иде. Буген «бердэм булыйк» дип кычкыручыларныц кайберлэре теге вакытта «Нэрсэгэ сезгэ тел, мэдэният, дин?» – дип кычкырып йврделэр. Шул вакытларны искэ твшерсэц... Бервакыт, Тубылда яца гына татар мэдэният узэген ачкан вакытта, бер тврким татар «зыялылары» килеп керделэр дэ мине сугэ башладылар. Хэзер алар татар мэдэният узэгенец хврмэтле кешелэре булып йврилэр. Кызык хэл бит. Чынмы, юкмы, узэктэ Тубыл тэизренец куренекле татар кешелэрен теркэу вчен «Яшел китап» оештырылган икэн. Менэ шул китапка теге вакытта дингэ, телгэ, мэдэнияткэ каршы кврэшучелэрне дэ керткэннэр, имеш.

Аз санлы Ж,ирле халыклар Думаларына (парламентларына) депутатларны квота белэн сайлыйлар.

Мэсэлэн, Кырым татарлары кырымда 8 процентны тэшкил итеп, ике депутатны парламентка узлэре сайлыйлар. Шуныц вчен алар беркемнэн курыкмыйча узлэренец проблемаларын, фикерлэрен эйтэ алалар. Э бездэ – элэкте икэн берэу турэлеккэ яки депутатлыкка – бел дэ тор: ул урынга яраклашу аркасында гына элэккэн Иэм килэчэктэ шул урында калыр вчен уз анасын да сатачак. Андыйлардан миллэткэ бер файда булмый. Квота булмагач, алар «карманный» турэлэр булып калалар. Курше ненец, ханты-манси Иэм Рэсэйдэге бутэн аз санлы Ж,ирле халыклар уз исемнэре белэн аталган милли-территориаль дэулэтчелеклэрендэ тврле уцайлыклар алалар.

Э без? Гасырлар буе ата-бабаларыбыз кулында булган куллэрне, болыннарны, урманнарны, бездэн сорап та тормыйча, кирэк булса – йэ саталар, йэ бирэлэр. Безне якларлык бер закон да юк. Эгэр без вметле халык булсак иде, килэчэкне уйлап, тэвэккэллэп эш кылсак иде, менэ шул мвмкинчелеклэрне истэ тотып, Себер татарлыгыбызга каршы килмэс идек. Без хэзер бары тик Твмэн влкэсендэ, Омск влкэсендэ яшэуче Рэсэй гражданнары гына. Безгэ Татарстан да берни булышлык курсэтэ алмый, булышлык курсэтергэ тиеш тэ тугеллэр алар, чвнки Татарстан экстерриториаль принцип белэн татарларны яшэтэ алмады, шуныщ вчен безгэ метрополия була алмады. Татарстанда яшэучелэр берук Татарстан Иэм Рэсэй гражданнары, аларныщ паспортларында язу ике телдэ бара, кешенен миллэте дэ языла. Ничек кенэ бербвтен татар дисэк тэ, бербвтен була алмыйбыз.

Ярый, 50 мецме, 100 менме Себер татарлары шул ук 7 млн татар санында кала икэн... Нэрсэ, сан купчелеге татарларга берэр нинди абруй бирэме? Сан турында мондый фикер дэ бар бит. Бвтен двньяга танылган, двньяда нинди генэ фэнни дэрэж,элек бар, шул исемнэрне алган академик Эбрар Кэримуллин, ышанмаслык урын калдырмыйча, татарлар 7 млн гына тугел, э 20 млн дип исбатлый. Шулай булыр да, чвнки переписьнен нэтиж,эсен Мэскэудэ очлыйлар. Анда нинди цифралар кирэк, шунысын куялар. Тикшереп кара, двресме, юкмы, Твмэндэ, йэ Мэскэудэ яшэуче татарларныщ санын! Татарныщхэле, абруе сан исэбеннэн генэ тугел, э милли горурлыктан, милли мвмкинчелектэн, узецне Рэсэй кулэмендэ таныта белудэн тора. Ярый, бу переписьнен нэтиж,эсен дврес очладылар, ди. Шуннан берэр нэрсэ узгэрэме? Казан урамнарында, шулай ук, анда-монда гына татар сузе ишетелэчэк. Э безнец влкэдэ, шул ук 85 процент ата-анага мэктэплэрдэ балаларына туган тел вйрэту кирэкмэячэк. Гомумэн, татарлык ничек барган, шулай барачак.

Оят тугелме, шул кадэр олы санлы миллэтебезнец абруе юклыгы? Димэк, миллэтнен йвзе сан исэбеннэн тугел, э аньщ дэрэж,эсеннэн тора. Нигэ юк Твмэн, Тубыл шэнэрлэрендэ бер генэ дэ татар мэктэбе? Нигэ юк мэдэниятне, нэшриятне, редакциялэрне, театр труппасын, концерт группасын, китапханэне, милли кием тегу цехларын, милли ашлар кухнясын сыйдырган бер узэк бинабыз? Сан тудырып, санны гына кутэреп, абруйны казанып булмый. Эйе, сан купчелеге кирэк аерым-аерым твбэклэрдэ, шушы влкэдэ яисэ республикада яшэуче татарлар вчен. Э Твмэндэ яшэуче татарларныщ саны Татарстанда, Мэскэудэ, Башкортстанда яшэуче татарлар вчен сэясэт яктан берни бирми. Алай булса да, Твмэндэ яшэуче керэшеннэрне, мишэрлэрне мин вндэмим, мишэр, йэ керэшен дип язылырга. Татарларныщ Татарстанда, Башкорстанда, гомумэн, Идел-Урал регионында куп булуы бик кирэк Иэм мвиим. Э менэ Астрахань влкэсендэ – Эстерхан татарлары, Сергачта – мишэрлэр,

Твмэн влкэсенен квньягында – Себер татарлары, Новосибирск влкэсендэ ике районда сигез мецгз якын бараба татарлары уз твбэклэрендэ Ж,ирле халык статусы алып яшэулэре шулай ук бик мвиим булыр иде. Ичмасам, килэчэкне бераз уйлап, Ж,ирле халык исемен алып калырга кирэк тугелме? Кабатлап эйтэбез: Ж,ирле халыклар халыкара тврле яклауларда торалар – бик куп резолюциялэр , конвенциялэр, пактлар саклавында, аларныщ уз ООНнары бар. Узлэренец сузлэрен югары трибунадан эйтэ алалар.

Тэмам миллэтебезнец каны картаюдан, хэлсезлектэн, вметсезлектэн без – «Себер татарлары» дип узбилгелэнудэн яНа бер вмет, бэлки, туар иде, бэлки, яНа бер сулыш алыр идек.

Дистэлэгэн еллар буена «бердэмчелеклэр» бер юньле суз эйтэ алмадылар. Аларныщ ИЦ акыллы сузлэре «аерылганны аю ашар, буленгэнне буре ашар» булды. Элегэчэ аерылмыйча рэсми бер исем йвртэбез. Нигэдер, шул аю белэн буре, безне, буленмэгэннэрне, ашап бетереп баралар. Буре белэн аюньщ авызына керми калганы -тырнакларыбыз гына калды тугелме? Двресрэк тугелме икенче эйтем: «Кумэк аю вн казымый».

Барлык халыклар вчен хэзер влкэбездэ милли-мэдэни автономиялэр твзелгэн. Элкэ автономиялэренеЦ рэислэреннэн торган координацион советлары да бар. Менэ шул советта утырсан, узецне кимсетелгэн, мэсхэрэлэтелгэн итеп сизэсец. Чвнки без, себер татарлары, барлык килгэн халыклар белэн бер тигез хэлдэ. Грузиннарныщ, мэсэлэн, ИЦ олы проблемасы – унайлы (льготный) виза алу икэн. Эйе, сэудэ эшлэре буенча, килеп-китеп йвру унайлы булсын вчен. Монда ук, влкэбезнец квньяк влешендэ яшэуче йвз генэ хантылар вчен твзелгэн автономия вэкиле утыра. Э хантыларныщ территориаль дэулэтчелеклэре дэ бар бит влкэбезнец твньяк влешендэ. Менэ шушы хантылар грузиннар Иэм бутэннэр белэн тигез хэлдэ, координацион советта, безнец Дэ вэкилебез утыра. Финанс чыгымнарны да тигез булэргэ тырышалар. Безгэ, Себер татарларына, Ж,ирле халык дип карарга телэмилэр.

1992 нче елда уткэрелгэн выборочный опрос та респондентларныщ 69 проценты узен себер татары дип язды, 15 проценты – татар, диде, э 16 проценты – икелэнде. Ягез, шэнэрлэрдэ, бвтен унай шартлары булдырылган фатирларда яшэуче миллэттэшлэребез, яхшылап, аек акыл белэн уйлап карагыз эле бу хэллэр турында.